

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ה

עורכים:

יחיאל זלינגר ובנימין טרופר

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ב (2022)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
פרופ' יוסי לשם | אוניברסיטת תל אביב
ירון רוזנטל, עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא בסיוע:

קרן קימת לישראל, יחידת המדען הראשי, המכון לחקר תולדות הציונות וההתיישבות
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים – מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

רשות
העתיקות
ISRAEL ANTIQUITIES AUTHORITY

מרכז היקר
ליקר הישראלי לתולדות יהודה ושומרון
Jerusalem Epigraphic Center of Jewish History

מנהל אזרחי

קרן קימת לישראל
K K L - J N F

מו"פ אזורי מזרח
יו"ש ובקעת הירדן

האגף
לתרבות
יהודית
יצרים חיבור לנשמה

משרד החינוך

המחלקה ללימודי ארץ
ישראל וארכיאולוגיה
ע"ש פרופ' (תש"ס)
המקומית למדעי היהדות
האנטיקוויטית בירושלים

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ב (2022)

ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון

תמונות על העטיפה באדיבות: יותם בשן, מאיר רוטר, ארכיון הצילומים – קק"ל, דוד
רוזנבלט, ארכיון הפלמ"ח, ארכיון בני גוש עציון – כפר עציון, משלחת חפירות הרודיון,
בועז זיסו

עורכים: יחיאל זלינגר ובנימין טרופר
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

תוכן העניינים

5		בפתח הקובץ
7		הקדמת העורכים
11	היכן הייתה תרשיש המקראית? מקורות הכסף של ממלכת יהודה ופולשת במאה הח' לפני הספירה	צילה אשל
33	אוסטרקונים משפטיים מהרודיון	אסתר אשל, חגי משגב ורועי פורת
45	ממצאים מימי מרד בר כוכבא במצוקי נחל תקוע (ואדי חריטון)	דביר רביב, מיקה אולמן, בועז לנגפורד, עמוס פרומקין, רועי פורת ובוועז זיסו
67	על בורות ונרות: תוצאות ראשוניות משלוש עונות חפירה בחורבת בית נטיף ושוליה	עומר שלו, מורן בלילה, איתי אביב וניקולס בנסטיין
85	אל 'הר הפרדס', 'מערת עדולם' וח' תקוע - טיולי הנוער העברי להרודיון, נחל תקוע ומערת חריטון, בשנים שלפני קום המדינה	יורם אלמכיאס
113	ישיבת "כנסת ישראל" סלובודקה-חברון - לימוד תורה ושירות צבאי	משה ארנוולד
139	"איש חולם ובעל מעשים" - שמואל צבי הולצמן, מכונן כפר עציון	יוחנן בן יעקב
167	הסיפורים שמאחורי הסורגים: סיפורן של אסירות ועצירות המחתרת בכלא בית לחם	נעמה טייטלבוים-קריא
195	השבת היחמורים להרי יהודה	נועם ורנר, נילי אבני-מגן, עוזי שמיר
209	סקר עופות מקננים - מזרח השומרון	אלי חביב, אסף מירוז, יואב פרלמן, יצחק כהן, אבנר רינות, אוהד בנימיני, אורן נפתלי, שחר כפיר, משה מינץ, עמוס סבח
229		רשימת משתתפים

אל 'הר הפרדס', 'מערת עדולם' וח' תקוע טיולי הנוער העברי להרודיון, נחל תקוע ומערת חריטון בשנים שלפני קום המדינה

יורם אלמכיאס

הקדמה

מאמר זה הוא חלק ממחקר כולל על אודות טיולים ומסעות הנוער העברי לאזור ההר המרכזי (השומרון, בנימין, ירושלים והר חברון) ועל מקומם של מרחבים מקראיים בתודעת הנוער המטייל העברי. מטרת המאמר היא לסקור את הטיולים ואת המסעות המאורגנים הראשונים של מסגרות הנוער העברי – וביניהן תלמידי הגימנסיות, תנועות הנוער, חוגי המשוטטים וסיירי הפלמ"ח – לאזור מזרח גוש עציון של היום, ובעיקר לסביבת הרודיון, נחל תקוע ומערת חריטון, מראשית המאה הכ' ועד מלחמת העצמאות.¹ במאמר יוצגו עדויות מגוונות למסעות של יחידים ושל קבוצות ציוניות לאזור במחצית הראשונה של המאה הכ'. נבקש לבסס את הטענה כי המגע הפיזי עם המרחב הגיאוגרפי מקראי שבין ירושלים לחברון, ובעיקר מרחב תקוע ומה שייקרא לימים מזרח גוש עציון, עורר רגשות לאומיים וחזק את הזהות הציונית של הנוער המטייל, כפי שכתבה רחל ינאית-בן צבי:

בני חורין אנו, משוטטים כאוות נפשנו, תרים את ירושלים בפנים ואת ההרים בסביבה. אנו נושמים את אורם הצח של ההרים, סופגים אל תוכנו את האוירה הקדומה – והלב מלא ומתפעם מהרגשת חירות ללא גבול וסייג... משהו הומה ותוסס בי, משהו חדש שעל סודו טרם עמדתי – האם זו ברית האהבה ללא מצרים בה נקשרתי לאדמת המולדת? האם זו רוח הקדומים האופפת אותנו ומרעיפה עלינו מחסדה? (ינאית-בן צבי 1962: 36)

מבוא

לפני כמה שנים, במסגרת סיור במערת חריטון, נמצאו בידי כותב שורות אלה ושותפיו עשרות ואף מאות כתובות 'גרפיטי' (graffiti)² שהותירו מבקרים רבים על קירות המערה במשך עשרות שנים. אפשר היה להבחין בסגנונות שונים של כתובות: באנגלית, בערבית ובעברית, כתובות בצבע, כתובות בעיפרון וחריטות בסלע. במיוחד משכו את תשומת הלב כתובות פשוטות בעברית שנרשמו בעיפרון פחם, שהותירו מטיילים וקבוצות נוער עבריות מראשית המאה הכ'.

בשנים האחרונות הולכות ונחשפות כתובות גרפיטי עבריות שנרשמו בידי קבוצות מטיילים, ובעיקר תנועות נוער עבריות וחבורות סיירי פלמ"ח, באתרים רבים בארץ, כמו בור המים במצדה, מערת צדקיהו, מערת חריטון, בור המים בהורקניה ועוד.³ מדובר

בכתובות מאולתרות, שנכתבו ברובן בעיפרון פחם פשוט, והשתמרו הודות לכך שנרשמו במערות סגורות או בבורות מים חבויים, ויד אדם לא נגעה בהן עשרות שנים. חקר כתובות הגרפיטי של המטיילים נמצא בראשיתו, ועדיין לא פורסמו מחקרים נרחבים בנושא זה. חשוב לציין כי בעבר, כמו גם בימינו, כתובות גרפיטי היו תופעה שכיחה. ואולם, שלא כמו בימינו, בעבר לא נחשבה כתיבתן למעשה השחתה. בעת העתיקה נתפס הקיר לעיתים קרובות כ'מצע כתיבה' לגיטימי לעריכת רשימות, לכתובת שירה ואפילו לדברי שלום וברכה, או לחלופין לקללת עוברי אורח או בעלי כתלים. גם בימי הביניים ובעת החדשה לא התייחסו לכתובות גרפיטי כמעשה השחתה מובהק. אפשר לראות כגרפיטי את הכתובות שהותירו צליינים בכנסיות, או את אלה שציירו חיילי נפוליאון על אתרים שלידם עברו במצרים (אקר תשע"ה: 6-11; 58-77: Varda 2002).⁴ משכיחות התופעה ניכר כי תיעוד ביקורים בכתובות בשטח היה מקובל בקרב מטיילים בכלל, ובקרב מטיילים עבריים בפרט. נראה שתופעת התיעוד הפיזי והחקיקה באבן התפתחו בעיקר בקרב דור 'בני הארץ', שהחל לגלות מחדש את מולדתו וחש צורך להדגיש הן את הבראשיתיות של הטיול, הן את עבריותו. ייתכן שתופעה זו הושפעה ממטיילים וממבקרים לא יהודים, שנהגו להנציח את ביקורם באמצעות חריטת שמם על קירות מבנים ודופנות מערות לאורך ימי הביניים, ובעיקר מראשית המאה הי"ט והופעת הטיילות האירופאית לגונויה (בן אריה 1970: 14-16, 219-216).⁵

התחדשות מסגרת הטיולים העברית, החל מימי העלייה הראשונה, נשאה מטען רגשי והיסטורי מיוחד במינו עם המגע המחודש באתרי הארץ ובשביליה. גילוי הארץ, נופיה והאתרים המקראיים וההיסטוריים שלה לו בהתרגשות רבת עוצמה, והעניקו חוויה ייחודית לדור הצעיר החש לראשונה את המפגש עם הארץ הישנה-חדשה (בן יוסף 2003; פראוור תשנ"ד; גרטל 2002; אבישר 2005: 89-108). לעיתים קרובות חשו קבוצות המטיילים, ובמיוחד חניכי תנועות הנוער הלאומיות, כי הם 'עושים היסטוריה' ומחדשים מסורת קדומה, שנדחקה ונעלמה במהלך שנות הגלות הארוכות. גילויים של חבלי ארץ נעלמים ורחוקים עוררו התרגשות רבה וסקרנות מלווה בתחושת שייכות ושליחות לאומית, כמו הטיולים בהרי שומרון ויהודה, בקעת הירדן, מדבר יהודה והנגב. כך כתב י' גלילי במבוא לספר הפלמ"ח:

לפיכך שקד הפלמ"ח לגלות את הארץ לנוער העברי ולטעת בו באורח מוחשי את הרגש החי אל ארץ ישראל השלמה... פגישה זו בין הפלמ"ח ובין פאות מולדת נשכחות או בלתי נודעות, הצמיחה בבני הנוער הפלמ"חי זיקה חדשה לארץ – שורשית, סלעית ואף אינטימית – שנמסכה ונספגה בעולמם (גלעד 1956 [א]: לא-לב).

בהקשר דומה כתב אורי יפה, ממפקדי הפלמ"ח: "זכורני, לאחר אחד המסעות הראשונים שלנו לסביבות שכם, אמרו לי כמה אנשי קיבוצים וותיקים, ילידי אירופה וחניכי חו"ל, רק עכשיו, לאחר מה שראינו והרגשנו בנופים אלה של הארץ. התחלנו לחוש אותה כמוולדת"⁶ (גלעד 1956 [א]: 151).

ייתכן שהתלווה לחוויית הגילוי חשש שמא לא תהיה עוד הזדמנות לבקר במקום. על כן נולד הצורך להנציח את הביקור באמצעות חרותות באבן (Graffiti), שאכן השתמרו להפליא. יש להניח שבני הארץ ביקשו לחקות את תופעת התיעוד וההנצחה של מטיילים

זרים, אך להעניק לה מכאן ואילך לבוש עברי-לאומי. ברוב המקרים היה זה המפגש הראשון של בני הנוער עם האתר, מה שעורר תחושה של שיבת הבנים למולדת האבות ההיסטורית. בכך נבדלו בני הארץ מהמבקרים הזרים שפקדו את האתרים ותיעדו את ביקורם באבן – הם חשו שהם 'חוזרים הביתה' ומתחברים מחדש לארץ שעזבו לפני אלפיים שנה:

לשם מה הוא שוקד לרשום את שמו על כל אבן בולטת, על כל קיר של חורבה? העיפרון מוכן בידו ומיד הוא רושם. דומתני כי רק לשם כך ביקש מאיתנו לסור מדרך המלך ולטפס בשבילים המתפתלים על פני מדרוני ההרים, שמא תזדמן לו עוד חורבה וינציח עליה את שמו המפורש (ינאית-בן צבי 1962: 37).

כתובות גרפיטי אותנטיות מנציחות למעשה את דבר קיומם של טיולים במערת חריטון ובסביבתה משלהי המאה הי"ט עד סוף שנות הארבעים של המאה הקודמת. הן עשויות לתת מושג על היקף הביקורים, על זהות המבקרים, ועל מגוון הקבוצות שביקרו במערה. ממקורות היסטוריים משלימים אפשר ללמוד שהביקור במערת חריטון היה חלק ממשע שכלל, בין השאר, ביקור בחורבות הרודיון, ב'מערת עדולם', בחורבות תקוע ובצפון הר חברון. התופעה מעניינת במיוחד לאור העובדה שהמחקר ההיסטורי כמעט התעלם מטיולים אלה ומהיקפם באזור גוש עציון ומזרחו, וטרם הואר הזרקור על זיקת הנוער העברי לאזור זה בשנות טרם-מדינה. כתובות מתקופה מאוחרת יותר, לאחר הקמת מדינת ישראל, נמצאו גם הן במערת חריטון, אך המאמר לא יעסוק בהן.

תודעה לאומית במרחב גיאוגרפי-מקראי: למשמעותה של הטיילות העברית

חוקרי הלאומיות הציונית, הנשענים במידה רבה על גישת טועני הלאומיות 'האתנית'-סימבולית', מצביעים על שילוב מורשת העבר והמוצא האתני עם פיתוח מודרני של סמלים וערכים לאומיים כשורשיה של האידיאולוגיה הציונית. לפי הגדרתו של אנתוני סמית, ה-ethnie היא "אוכלוסייה אנושית מכונה בשם, שיש לה מיתוס של מוצא משותף, זיכרונות היסטוריים משותפים, יסודות של תרבות משותפת, זיקה לטריטוריה מסוימת ותחושה של סולידריות" (Smith 1983: 192-210).

מחקרים שונים הוקדשו זה מכבר לתפקידיהם של המקום, המרחב הגיאוגרפי והאתרים ההיסטוריים כמעצבי זהות לאומית (בן ישראל 2004: 11-20). מראשית הופעתה תבעה התנועה הציונית את הריבונות על ארץ ישראל מכוח הזיקה לעבר ומכוח רציפות הקשר ההיסטורי של העם לארץ. תביעה זו השתלבה במערכת של בניית תודעה לאומית, המורכבת מיסודות היסטוריים קדומים. תודעה זו התפתחה בשני מישורים מקבילים: האחד, יסוד הציונות כתנועת שחרור לאומית, ליברלית ומודרנית; השני, טיפוח שורשי התרבותיים הקדומים של עם ישראל בעבר. שני אלה יצרו תרבות לאומית חדשה.

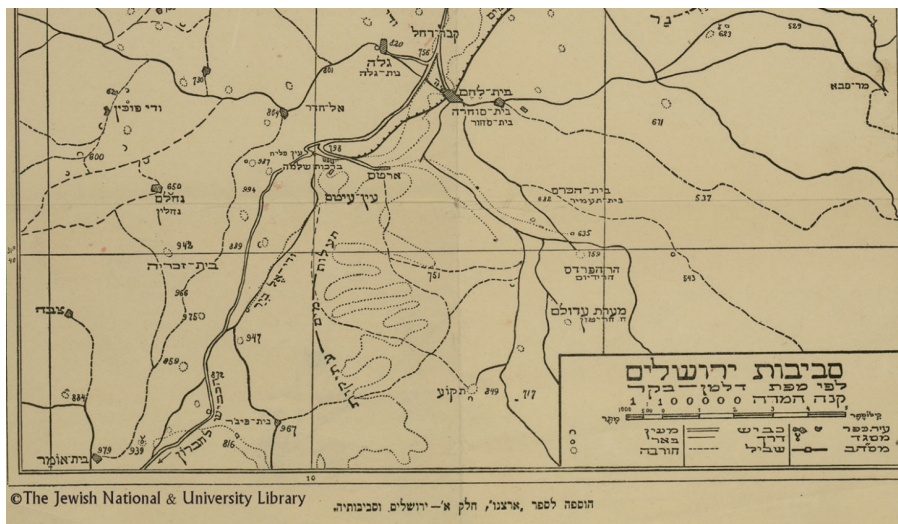
דיאלקטיקה זו אילצה את התנועה להתמודד עם המורכבות שנוולדה מהרצון לעגן את החידוש הלאומי-מודרני במסורת תרבותית-מקראית. ביטויים כמו 'זכות אבות', 'נחלת אבות', 'ערש המלכות', 'אבות האומה' ועוד היו ביטויים שגורים בהגות הציונית. השימוש בהם נעשה לשם חיזוק התודעה הלאומית, תוך עיגון היסטורי-מקראי של השאיפות הציוניות (לבסקי 1989: 7-8; קונפורטי 2000: 63-96; בן ישראל 2004: 101, 113).

לטיילות העברית מקום מרכזי בפיתוח רעיונות אלה 'דרך הרגליים'. התנועה הציונית

כתנועת התיישבות עברית מתחדשת הייתה מודעת מראשיתה לפיתוחם של 'אתרי מורשת' (Heritage Sites) בארץ ישראל. מן המפורסמים הם האתרים תל חי, מצדה, קברות המכבים ועוד, אתרי מיתוסים שהתבססו והתעצמו עם התפתחות התופעה של טיולי מערכת החינוך הציונית בארץ – הפורמלית (בתי ספר, גימנסיות, סמינרים למורים) והבלתי פורמלית (חוגי משוטטים ותנועות נוער). במקביל לכך התפתחה מודעות לאתרים היסטוריים ואתרים תנ"כיים נוספים בירושלים (הכותל, מגדל דוד ועוד), בשומרון (שכם, עמק דותן, סבסטיה ועוד), ביהודה (קבר רחל, מערת המכפלה) ובמרחב גוש עציון המקראי. כל אלה השתלבו היטב במערכת הסמלים הלאומיים ויצרו תודעה לאומית-מקראית (אלבוים-דרור 1986: 333).⁷

הר הפרדס, מערת עדולם וחורבת תקוע

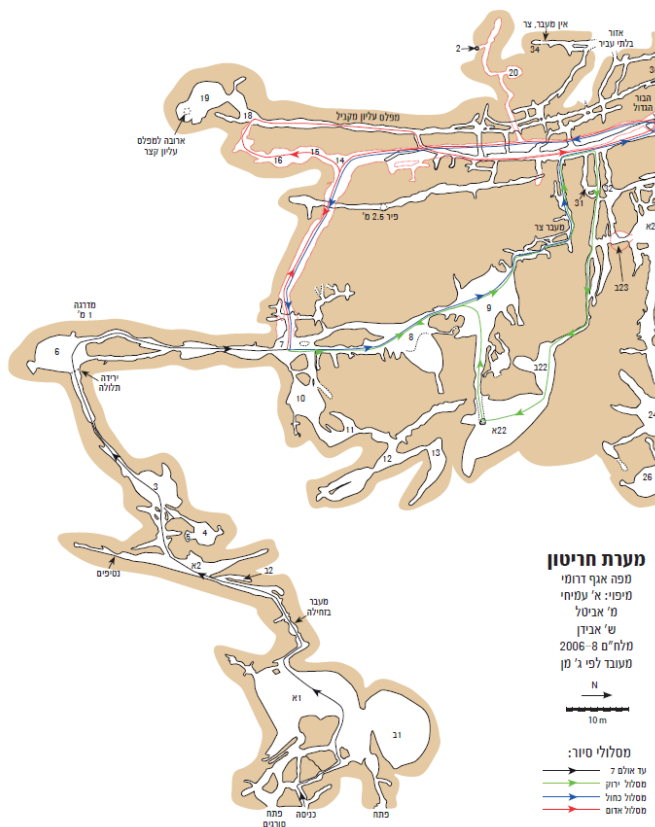
צורתו הייחודית של ההרודיון מחד, וקרבתו לירושלים ולבית לחם מאידך, הביאה לכך שהאתר משך אליו עולי רגל ומטיילים כבר בימי הביניים. במאה ה־17 כינה הנוסע האיטלקי פליקס פברי (Fabri) את ההר בשם 'הר הפרנקים'. הוא התייחס למקום שבו, לסברתו, נערכו הצלבנים לקרב נגד צבאות צלאח א־דין לאחר נפילת ירושלים, ובשם זה נקרא האתר עד המאה ה־18. אז החל המחקר הראשוני באתר בידי נוסעים וחוקרים ראשונים של ארץ ישראל, שזיהו אותו לראשונה כהרודיון וייחסו אותו להורדוס (עמית תשל"ז [א]).⁸ בפרסומי טיולים שונים מראשית המאה הכ' (להלן), מזוהה האתר כ'הר הורדוס', 'הרודיון' או 'הר הפרדס'. הוא משתלב במסלול טיול הכולל את נחל תקוע ו'מערת עדולם', היא מערת חריטון, הנמצאת בגדה המערבית של נחל תקוע ונחשבת לאחת המערות הקארסטיות הגדולות בארץ (איור 1). השם 'מערת עדולם' התבסס ככל הנראה בתקופה

איור 1: בית הכרם, הר הפרדס, מערת עדולם (ח' חריטון) וחורבת תקוע במפה משנת 1920 (באדיבות אוסף המפות על שם ערן לאור. סימול מפה: Pal 1208)

הצלבנית, אז זיהו בטעות את המערה המרשימה עם המקום שבו התחבא דוד מפני שאול (גרן 1983: 90-93; עמית תשל"ז [ב]: 183).

מערת חריטון נחקרה לראשונה בשנת 1853 בידי טובלר (Titus Tobler). בתיאורו הוא מספר, בין השאר, על חלקי ארונות מתים, על תעלת מים ועל ברכה בעומק המערה. הוא מציין לראשונה את קיומן של כתובות רבות ביוונית, בערבית ובעברית וכן קטעי חציבה במעברים. בשנת 1873 ביקרה במקום משלחת הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל בראשות קונדר ודרייק ושרטטה מפה ראשונה של המערה. בשנת 1965 ביקרה במקום משלחת גרמנית בראשות סטרובל (Strobel), שחקרה שוב את המערה ושרטטה מפה חדשה. בשנת תשכ"ט (1969) החלה קבוצת מתנדבים מירושלים, ובראשם גדעון מן, בפעולה של מיפוי מחודש ומקיף של המערה. בסיומה שורטטה מפה מדויקת ומפורטת, הכוללת את כל המחילות והאולמות הניתנים למעבר אדם. המכון לחקר המערות (להלן מלח"ם) החל בחקירת מערות נחל תקוע בשנים 1983-1985, ומיפה מחדש את מערת חריטון בשנים 2006-2008 (איור 2). הסתבר כי מדובר במערה גדולה ומורכבת פי כמה

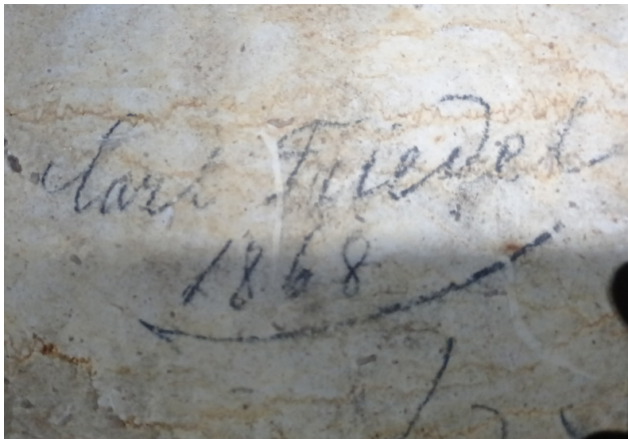

איור 2: מפת מערת חריטון - הכתובות נמצאו מהכניסה ועד חדר 9 (מתוך פרומקין 2015: 95, באדיבות המחבר)

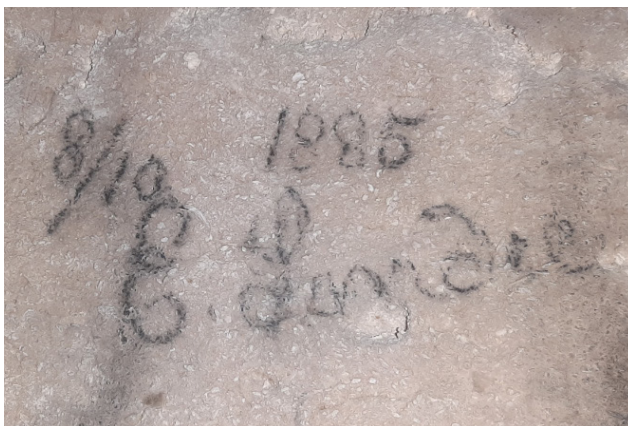

מאשר שיערו החוקרים והמסיירים הקודמים בה (עמית תשל"ז [ב]: 182-184; פרומקין 2015: 90-95).

מהכתובות הרבות הפזורות במערה עולה כי מבקרים החלו לפקוד את המערה במחצית השנייה של המאה הי"ט ולהנציח את ביקורם על קירות המערה. הכתובת הקדומה ביותר שעלה בידינו לאתר היא כתובת משנת 1868 (איור 3), הבאה אחריה משנת 1885 (איור 4) ואחריהן כמעט ברצף (באנגלית, בעברית ובערבית) כתובות מראשית המאה הכ' ועד המחצית השנייה של שנות הארבעים. במערה פזורות כמוכן גם כתובות גרפיטי מאוחרות ומודרניות יותר, אך הן חורגות ממסגרת הזמן של המחקר.

איור 3: גרפיטי משנת 1868 (צילום: דוד רוזנטל, בית ספר שדה כפר עציון)

איור 4: גרפיטי משנת 1885 (צילום: הודיה סעדיה, מדרשת חברון)

טיולים ומסעות ראשונים למזרח גוש עציון

להלן ייסקרו הביקורים הידועים לנו במרחב הרודיון-תקוע-חריטון, תוך הצלבת מקורות שונים ובהם כתובות הגרפיטי, המשמשות עדות ייחודיות לטיולים שונים של יחידים וקבוצות במרחב. בין המטיילים הראשונים הידועים במרחב שבין ירושלים לחברון בראשית המאה הכ' היו יצחק ורחל ינאית-בן צבי. ביום חם במיוחד באביב של שנת 1909 הם פקדו את ההרודיון:

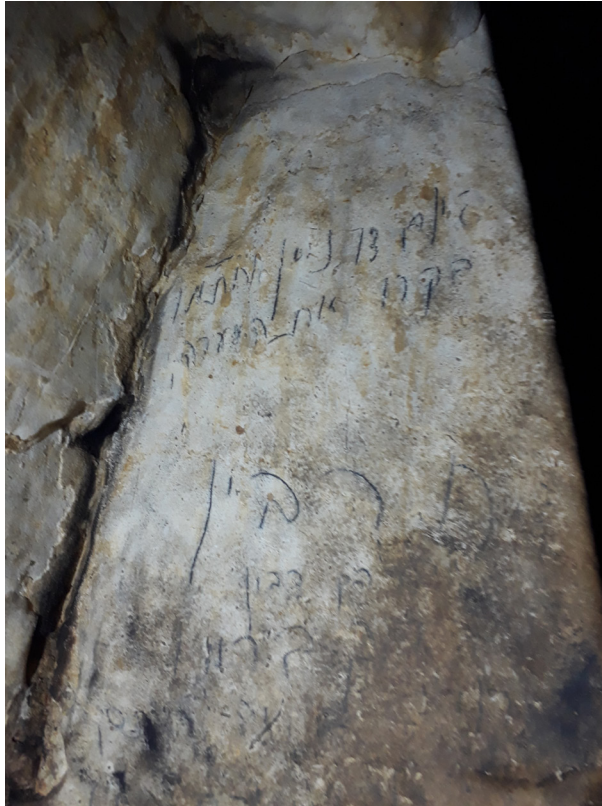
יום שבת. חופשיים לנפשנו קמים אנו – אבנר, יונקה ואני ויוצאים דרומה. הפעם שמנו פעמינו להר הורדוס הוא ההרודיון... באופק בפאתי דרום, מזדקר הר הורדוס. רבות קראנו ואגדות מלהיבות דמיון שמענו על הר זה. בודד הוא מתנשא בלב המדבר. פסגתו נגדעה וההר שטוח ראש כפירמידה קטומה... (ינאית-בן צבי 1962: 107)

השמש הקופחת ביום החם הקשתה על ההליכה, והטיפוס לראש ההר היה קשה ומייגע. החברים חשו על בשרם את האקלים המדברי וחשו צמא כבד. רק כד מים צוננים שהעניקה להם אישה בדואית הציל אותם מהתייבשות, וכך הצליחו לחזור בשלום לירושלים. שבועות ספורים לאחר מכן הם החליטו לחזור ולטייל באזור, ובערב חג השבועות שמו פניהם ל'מערת עדולם'. מסתבר כי באותה עת פקדו גופים נוספים את המערה, כפי שמעיד פרסום מטעם 'נסיעות המרכז – תבור' בעיתון החבצלת מחודש אפריל תרס"ח, על טיול לברכות שלמה, לתקוע, למערת עדולם ול'בית הכרם'.¹⁰

מסלול ההליכה היה מירושלים דרך בית לחם להרודיון, לנחל תקוע ולמערה. בדרך, מספרת ינאית-בן צבי, מדפדף אבנר – הוא יצחק בן צבי – בתנ"ך, ומצטט פסוקים הקושרים את מנוסתו של דוד למערת עדולם. בין השאר הם תוהים על המסורת האגדית הקושרת את המשיח להרודיון ולחורבן מעוז המורדים האחרון שמדרום לירושלים. בסיוע בדואי מקומי הם מאתרים את המערה, מדלגים על הסלעים הגבוהים שבפתחה ונכנסים פנימה. בעזרת נרות וחבלים הם עורכים סיור מקיף בהליכה ובזחילה בכמה מאולמות המערה עד רדת החשכה. את הדרך חזרה לירושלים עשו באישון לילה. הטיול המאתגר בנחל תקוע ובמערה החשוכה והסבוכה הותיר בהם רושם עמוק:

אנו מקשיבים לדברים הכתובים בספר שמואל ולעינינו מרחפות הדמויות מימי קדם, מראשית ימי המלוכה בישראל. עינינו נטויות אל הכתלים, אנו ממשמשים באצבעותינו כאילו אומרים למצוא משהו מן העבר הרחוק. אבנר מדמה לגלות שרידי אותיות... באפלולית הערב בוואדי חריטון הופכים הסלעים בדמיוני לבתי מגורים. אני עוצמת העיניים ורואה את עצמי בתוך כפר עברי. האם בימי קדם, האם בימינו אלה? כפר עברי שוקק חיים... הן היה היו עצים בהרים האלה, היה זמן וילדי בית לחם בימי יהודה וישראל רעו פה את הצאן והנער דוד מבית ישי בין הרועים...¹¹

המערה משכה אליה מטיילים נוספים, לפחות עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. כתובת גרפיטי מהמערה מעידה כי 'ביום ד' ו' ניסן אתתמ"ו בקרו את המערה' ולאחריה השמות ח. רבין, ק. רבין ועוד כמה שמות לא ברורים (איור 5). אתתמ"ו היא שנת 1914, לפי ספירת המסורת היהודית למניין חורבן בית המקדש השני. השימוש בנוסח זה – מניין השנה

איור 5: גרפיטי במערת חריתון – ביום ד' ר' ניסן אתתמ"ו בקרו את המערה (צילום: יורם אלמכיאס)

העברית 'לגלותנו' – היה נפוץ בקרב צעירים ציוניים, ובמיוחד עולים חדשים, שביקשו להביע את המעבר המרגש מהגלות לארץ ישראל ואת המפגש המחודש עם הנופים והאתרים התנ"כיים.¹²

מסלול דומה מציעים למטיילים המורים הוותיקים לידיעת הארץ, ח"א זוטא וא"ל סוקניק, בספרם 'ארצנו'. בפרק העוסק במסלולים בסביבת ירושלים הם ממליצים על טיול ל'הר הפרדס' (הרודיום), למערת עדולם ולתקוע (דרומית-מזרחית); טיול על חמורים, מהלך יום ארוך 36–40 ק"מ. הם מציינים כי מומלץ לקחת מורה דרך ערבי מבית לחם, וכן חבלים ונרות לביקור במערת עדולם. בתארם את הסיוור במערה הם מדגישים כי:

הכניסה למערה קשה מפני הצורים הרבים המסתירים את מבואה ובזהירות צריך העולה לטפס עד בואו לאמצע ההר, אל פתח המערה. היא כעין מבוך, שנתהווה על ידי נחלי מים ששטפו בתוך ההרים והמסו את אבני הגיר הרכות. המערה נמשכת לאורך ולרוחב, לעומק ולגובהו של ההר, ובה תאים רבים ומבואות עמוקים

ונפתולים שונים וקל מאוד לתעות בהם. מבואות אחדים צרים מאוד ורק בזחילה אפשר לעבור דרכם... במבואות הרחוקים מצא החוקר טובלר כתובות רבות בכתב בלתי ידוע ובמקומות אחדים היה צבעם חום (זוטא וסוקניק 1920: 189–192). בעשור שלאחר פרסום המדריך נערכו טיולים רבים לאזור זה בידי גופים רבים. באביב 1922 טייל באזור בית המדרש למורים:

טיול מעניין. קבוצת תלמידי בית המדרש למורים העברי במספר 25 איש בלוויית מורה, סדרה בל"ג בעומר וביום שלאחריו טיול ברגל לבית לחם-הר הפרדס (הרוידון)-מערת עדולם (בוואדי חריטון), חורבות תקוע (מולדת עמים), ומשם ישר מערבה עד הגיעם לכביש חברון ירושלים ומשם לעין ערוב... משם חזרו בכביש דרך בריכות שלמה...¹³

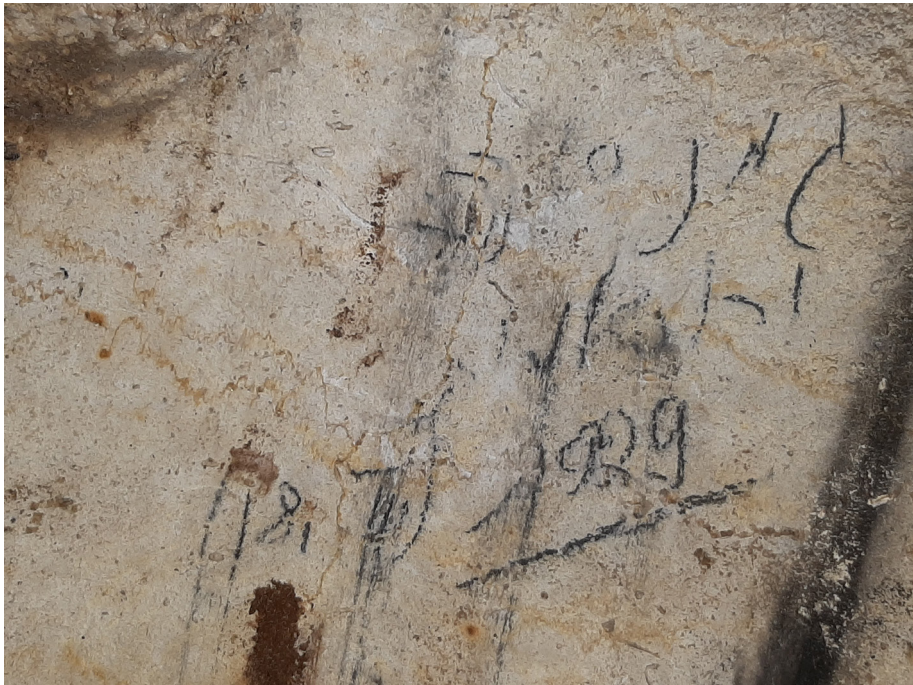
בשנת 1923 ערך בית המדרש למורים טיול של יומיים מירושלים לחברון, תל זיף, עין גדי וים המלח, וחזרה דרך תקוע, מערת עדולם והר הורדוס. במלאת שנה לטיול זה (1924) התקיים טיול נוסף, שבו ביקרו כלל תלמידי המוסד במערת עדולם והמשיכו ההליכה רגלית למנזר מרסבא. בקיץ 1926 פורסם בעיתון 'דבר' כי הנוער העובד בירושלים (על שם בורוכוב) יצא לטיול ערב שבת במערת עדולם. המפגש נקבע לשעה 21:00 במועדון הנוער.¹⁴ במאי 1927 ערכה אגודת המשוטטים טיול מקיף בהרודיון, בחורבות תקוע ובמערת חריטון בלוויית מורי דרך בדואים משבט התעמרה.¹⁵ במהלך הטיול המרשים, עם 'זיכרון של עמוס התקועי, הקשור בקשר אמיץ עם הסביבה", נחשפו המטיילים לנופי מדבר תקוע, למגוון סוגי המסלע, למאובנים שונים ואף לכלי צור, שהם שייכו לתקופה הפרהיסטורית:

ביום השישי כ"ו לעומר נסענו בקבוצה בת שלושים ושניים חבר ובהנהלתו של מר מראה נף (כך במקור י"א) לבית לחם. לפני ששמנו פנינו לעבר הר הורדוס שלחנו שניים מן השיירה לקנות עוד חבלים נוספים וצרכי סיור אחרים לשם ריגולה של מערת כריטון המפורסמת...

בדמדומי החמה לא חשנו כלל כי עלתה הלבנה במלואה ותאיר את דרכנו יפה, אף כי בעוד מועד הספקנו להגיע לרגלי 'ג'בל פורידס' (הר הורדוס) ולהתבונן בשרידי מושבי החיילים אשר להורדוס... ההר הגבוה מכל הרי הסביבה מתנשא בהדרו ושולט על כל האזור וממנו משקיפים על הרי ירושלים ובית לחם על חורבות תקוע וסביבותיה ועל מדבריות יהודה, ים המלח והרי העברים, ונוצץ הוא בודד בלבנוניותו בתוך ים של שדות תבואה המגיעים עד צלעותיו... למחרת יצאנו עם שחר למערת כריטון (או אל 'מערת עדולם', כפי ששגור בפי רבים, אף כי אין בין המערה הזאת ובין מערת דוד ושאול ולא כלום)... מכל שרידי החורבות עניינו רק הבור הגדול (ביר אל-אנזיה) המלא מים חיים ורעננים. קנינו לנו ישיבה מסביב לו ואכלנו את פת השחרית בתאבון גדול. לפני הכנסנו למערה הנמצאת לא רחוק מן הבור בקרנו בתחילה את 'עין א-נטיף' הנוטף מים זכים כבדולח... מן המעין עלינו למערת 'עדולם' ושהנו בקרבה שלוש שעות רצופות. חדרנו לפני ולפנים עד כדי מאות מטרים והתבוננו יפה לכל פיתוליה, תהלוכותיה הארוכות והנמוכות וחדריה המרווחים עד כדי הסתר התקרה מעלינו. ראינו יפה בתוצאות פעולתם של המים, שזרמו בה בימים קדמונים. מי הבליעל שהלכו הלוך ונקב הלוך וקדוח

עד כדי עשותם את ההר למן רשת מסובכת של צינורות מפולשים, תהלוכות ומנהרות ממינים שונים וממידות שונות.¹⁶

כשנה לאחר מכן ארגנה אגודת המשוטטים הירושלמית טיול נוסף לאזור במתכונת דומה, כאשר היציאה תוכננה לאחר הצוהריים ולינת הלילה – על ההר עצמו. כתובת גרפיטי מעניינת מהמערה (איור 6) מתעדת ביקור של תלמידי הגימנסיה (ירושלים?) בשנת 1929. בחול המועד סוכות תרצ"א ערך הסניף התל אביבי של אגודת המשוטטים עצרת מיוחדת בירושלים. במהלכה שמעו חברי האגודה הרצאות שונות מפי מייסדי האגודה, דוד בנבנשתי ונתן שלם, וביום הושענא רבה יצאו לטיול בארטס, בהרודיון ובמערת חריטון. האגודה חזרה לטייל במרחב זה בכל שנה לאורך שנות השלושים והארבעים, וחלק מהטיולים תועדו בפרוטרוט בעיתונות.¹⁷

איור 6: גרפיטי במערת חריטון – גמנסיה (ירושלים?) 18.4.1929 (צילום: דוד רוזנטל, בית ספר שדה כפר עציון)

קבוצת 'העמק' במערת חריטון

אחת מתנועות הנוער הידועות בטיוליה הנועזים ופורצי הדרך היא תנועת 'המחנות העולים'.¹⁸ התנועה, שהחלה לערוך מסעות רגליים כבר בראשית שנות השלושים, ראתה

בטיולים חלק מרכזי מהווי החיים של הנוער ויסוד חשוב במשנתה החינוכית: מאמץ מרוכז במסלולים ארוכים ומאתגרים, נחישות להגיע ליעד תוך פיתוח הסיבולת האישית, מודעות לצורך בעזרה הדדית, חוויה רגשית קולקטיבית של קבוצה ההולכת יחד, ומעל לכול – חיבור בלתי אמצעי ל'ארץ התנ"ך' דרך הרגליים. כבר בקיץ 1932 יצאו חברי התנועה למחנה בתל חי, ובמסגרתו ערכו מסע ייחודי לחרמון ולדמשק. בשנה שלאחר מכן נערך הטיול הגדול השני של התנועה – הקפת ים המלח ממזרח למערב. כך נוצרה מסורת של טיולים נועזים, שהיו לאחד מסימני ההיכר הבולטים של המחנות העולים (טהון 1990: 245–257).

התנועה לא הגבילה את טיוליה בגבולות כלשהם. השכבות השונות – הצעירה, הבינונית והבוגרת – טיילו בכל רחבי הארץ, מן הים עד המדבר. בשנת תרצ"ז (1937), כשפרסמה 'ועדת פיל' את מסקנותיה, שמשמעותן חלוקת הארץ, רוב חברי 'הקיבוץ המאוחד' וחברי המחנות העולים שהשתייכו אליו התנגדו להצעת החלוקה. התנועה העמיקה אז את פעולתה החינוכית לאהבת הארץ, וערכה מחנה גדול לשכבת הבוגרים שכלל טיולים לסביבת העמק, השומרון, הרי נפתלי ומקורות הירדן. בין השאר פרסמה את החוברת 'בְּבְרִיתֵךְ', ועודדה להמשיך ולטייל בארץ לאורכה ולרוחבה, תוך העמקת הזיקה הנפשית אליה: 'רק שביל כבשו רגלינו על פני שדות. רק זאת. אבל השביל הזה – נפשנו הוא. בברית הזאת קודשנו אח ואחות' (גלעד תרצ"ח: 5–6).

בשנת 1935 התפשטה מגפה מדבקת בקרב בני הנוער. התנועה נאלצה, בעקבות דרישת הגורמים המוסמכים וקופת החולים, לבטל את מחנה הנוער הגדול שתוכנן, ולהסתפק במחנות מצומצמים מקומיים לכל שכבת גיל בנפרד. סניף ירושלים של התנועה בחר לקיים את מחנה השכבה הצעירה בעין ערוב ("מעייץ מים מתוקים בגוש עציץ, שהיה שומם מיישובים עבריים", והיום מחנה הפליטים אל-ערוב), על אם הדרך המקראית בין בית לחם וחברון.¹⁹

איור 7: המחנות העולים במחנה עין ערוב, 1935 (באדיבות יחיעם [ימי] יפה)

אורי יפה, מדריך השכבה הצעירה בירושלים, שיזם והוביל את הקמת המחנה, נטל רשות מהשומרים הערבים של תחנת השאיבה במקום להקים את המחנה בקרבת המעיין (איור 7). יחד עם אורי, שנשא אקדח שקיבל מההגנה, היו מדריכה נוספת בוגרת הגימנסיה בירושלים, תמר ירדני, כמה מדריכים נוספים מהשכבה הבינונית ומבשלת מטעם התנועה. המחנה מנה כ־70 בני נוער, וממנו הם יצאו לטיולים רבים בסביבה: לבית לחם, לחברון ולמערת חריטון. דווקא הטיול לנחל תקוע ולמערת חריטון השאיר על חברי הקבוצה, 'קבוצת העמק' שמה, רושם מיוחד במינו. מספר אורי:

פתחה של מערת חריטון הוא קטן, לא יותר ממטר על מטר. אלא שבפנים כולה מבוך גדול של אולמות, חדרים וחדרי חדרים. כל הנכנס פנימה עלול לא למצוא את דרכו בחזרה החוצה אלא אם ייקח עמו חבלים ופנסים, יקשור את החבל בפתח המערה וימתח אותו לכל אורך דרכו, כדי שיידע אחר כך לחזור על פי החבל על עקבותיו.

חבלים ופנסים היו עימנו, אך זו רעה חולה! בדרכנו בתוך מדבר תקוע הצטרפו אלינו כעשרה נערים בדואים בני 15–17, כולם אווזי שבריות כמובן. בשום אופן לא עלה בידינו להיפטר מהם. משהגענו למערת חריטון לא ידענו מה נעשה, שהרי אם נכנס כולנו למערה, הם עלולים לחתוך את קצה החבל בפתח המערה ואנו נשאר תקועים במבוך פנים בלי למצוא את הפתח. מאידך גיסא, לא רצינו לוותר על הביקור במערה כיון שלא היה נאה לנו לאכזב את הילדים. מה עשינו? סרתי עם תמר הצידה, מסרתי לידיה את האקדח היחיד שהיה ברשותנו ואמרתי לה: "הישארי את עם הנערים הערבים מחוץ למערה, נסי לקשור איתם שיחה, ואילו אני אכנס פנימה עם הילדים וכפעם בפעם אצא לראות מה המצב" ... כאשר הגעתי עם הילדים בתוך המערה לאולם הגדול השארתי שם את הילדים כשהנרות דולקים בידיהם, ואני רצתי בחזרה לפתח המערה לראות מה שלום תמר. ומה עיניי רואות? תמר משוחחת בערבית עם הנערים היושבים סביבה, בודקת את השבריות של כל אחד מהם ומחווה את דעתה איזו טובה יותר ואיזו פחות. משראיתי כך, נרגעתי, חזרתי אל הילדים במערה וסיימנו את הטיול במערה בשלום (יפה 1935:

36–37)²⁰.

הטיול המדובר תועד בזיכרונות ובתמונות (איורים 7, 9), ובמעמקי המערה הנציחו החניכים את ביקורם בכתובות גרפיטי קצרות: 'ירושלים השכבה הצעירה', 'קב' העמק ירושלים' (איור 8). מסתבר כי טיול זה היה ראשון לביקורים נוספים של תנועת המחנות העולים, כפי שעולה מכתובות גרפיטי נוספות: 'המחנות העולים ירושלים בית הערבה', השכבה הבינונית 1941, 1944 (איורים 10, 11), 'השכבה הבינונית בדרך ים המלח' (איור 12) ועוד.

איור 8: גרפיטי של המחנות העולים – קב' העמק ירושלים (1935) (צילום: יורם אלמכיאס)

איור 9: אורי יפה עם חניכים מהמחנות העולים במחנה עין ערוב, 1935 (באדיבות יחיעם [ימי] יפה)

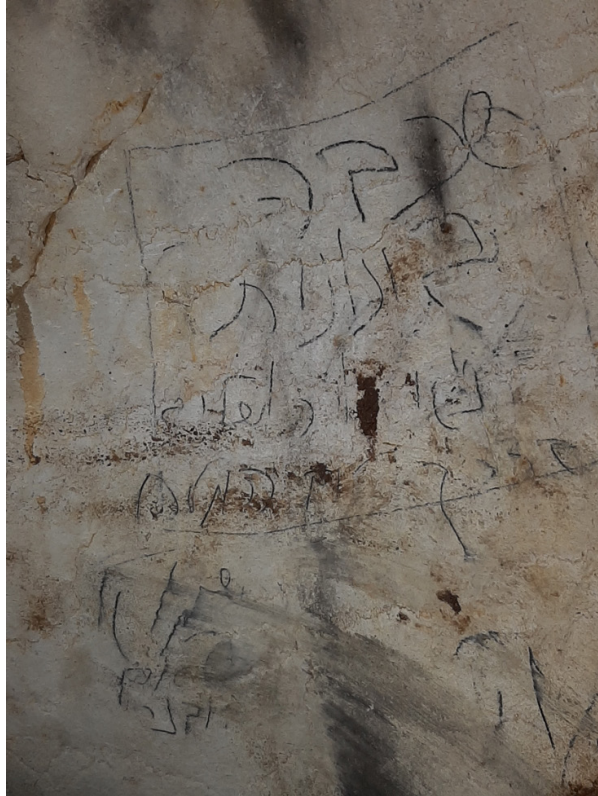

איור 10: גרפיטי – אמנון ורדי, ²⁹ המחנות העולים השכבה הבינונית 6.10.1941 (צילום: דוד רוזנטל, בית ספר שדה כפר עציון)

איור 11: גרפיטי – המחנות העולים שכבה בינונית 1944 (צילום: דוד רוזנטל, בית ספר שדה כפר עציון)

איור 12: גרפיטי – שכבה בינונית נ"א לירושלים בדרך ים המלח (צילום: דוד רוזנטל, בית ספר שדה כפר עציון)

טיולים בשנות הארבעים, מסעות הפלמ"ח, והעלייה המחודשת לכפר עציון

ידיעות בעיתונות, המגובות בכתובות גרפיטי מהמערה, מלמדות על רצף טיולים וביקורים במערה לאורך שנות ה-40, ולכל הפחות עד שנת 1947. בין הקבוצות שביקרו במערה: תנועת הנוער העובד (1941), קבוצת החוגים ממעוז חיים (1943), השומר הצעיר (1947), והחל משנת 1942 גם סיירי הפלמ"ח.²¹ הטיולים לאזור תקוע-הרודיון בשנים אלה היו חלק ממסע ארוך ומאתגר יותר למדבר יהודה, למצדה או לנגב, כמו למשל המסע הראשון של פלוגה ג' של הפלמ"ח, בפיקודו של אורי יפה, בחודש נובמבר 1942, שנמשך שישה ימים. המסע יצא מקיבוץ רמת רחל דרך 'הר הורדוס', נחל תקוע ומערת חריטון, עין גדי, מצדה וסדום. כך גם המסע השלישי של הפלוגה, אל מדבר יהודה והנגב הצפוני, בחודש פברואר 1944, שנמשך 18 יום: רמת רחל, הר הורדוס, תקוע, עין גדי, מצדה, סדום. לאחר אימון פלוגתי באש חיה הם המשיכו אל מעלה עקרבים, פרצו את נקב אל יהוד – 'מעלה פלמ"ח' – המכתש הגדול, וסיימו את המסע במצפה רביבים (בן דרוור 2009: 11).²²

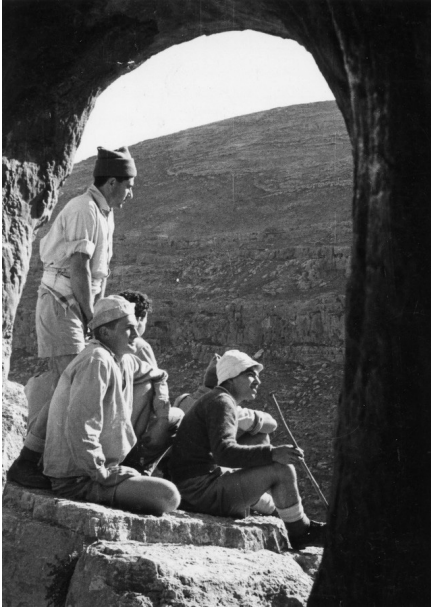
החל מדצמבר 1942 היו טיולים אלה מנוגדים לחוק, בשל הצו לאיסור שוטטות באזור זה שהטילו שלטונות המנדט. השלטונות הבריטיים ניצלו פקודה זו לצמצום ניכר של אזורי הארץ שבהם הותרו טיולים וספורים, שעלולים לשמש הסוואה לעסקאות לרכישת קרקע וכדומה. בין האזורים האסורים היו: מדבר יהודה, הר חברון, החלק הדרומי של הר שומרון וכל הנגב הדרומי. העוברים על הצו היו צפויים לעמוד לחקירה ולמשפט ודינם היה קנס ומאסר (נאור 1989: 246).

אחת מתגובות היישוב לאיסור השוטטות באזורים האסורים הגיעה מחוגי המטיילים והמשוטטים, מתנועות הנוער ומסיירי הפלמ"ח. על אף הצו המגביל המשיכו מטיילים עצמאיים וקבוצות מאורגנות לטייל באזורים האסורים, בין השאר בין בית לחם וחברון ובציר רמת רחל-הרודיון חריתון, בואכה כפר עציון (איורים 13, 14). יתרה מכך, לאחר פרסום הצו נרשמה דווקא עלייה בנוכחות העברית בגב ההר, בין אם לטובת רכישת קרקעות להתיישבות, ובין אם בטיולים ובספורים לשומרון וליהודה.²³ היו אלה המסעות הבלתי לגליים הראשונים של אנשי הפלמ"ח למדבר יהודה ולהר חברון, אשר הובילו וליוו קבוצות נוער מהשומר הצעיר, הנוער העובד והמחנות העולים למצדה, עין גדי, קליה, הרודיון, חברון וכפר עציון (גלעד 1956: 379; חכלילי 1987: 50-54; רגב וחרובי 2017: 106-107).²⁴ במסגרת הכינוס הראשון לידיעת הארץ מטעם 'החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה', שבו השתתפו בכירי המשוטטים ומדריכי ידיעת הארץ, נשמע קול מחאה פומבי ראשון לצו המנדטורי. בין הדוברים היו מובילי הסיירות דאז:

זאב וילנאי: רק משוטטים אמיתיים יודעים את הטרגדיה ההולכת ונרקמת בקשר לחופש הטיול בארץ. מי מבין הנמצאים איתנו יודע שהממשלה צמצמה את אזור הטיולים בארץ? האם יודעים אתם שאסור לנו עכשיו ללכת למודיעין, אל קברי המכבים? האם יודעים אתם שאסור לפי החוק, שפורסם בצורה רשמית, ללכת לשילה, לבית אל ואל כמה וכמה מקומות הקושרים אותנו עם העבר שלנו? צמצמו אותנו, ועכשיו הלא יש תירוץ מצוין – מאמץ המלחמה. אגלה לכם סוד: אינני מתחשב עם כל הצמצומים הללו, אני מטייל באותם התחומים. לפי שעה לא נתפסתי, ואני מקווה שאם אתם תטיילו גם אתכם לא יתפסו [...]

דוד בנבנישתי: בגלל המלחמה צריכים עכשיו לשתוק. אבל החברה העברית לחקירת ארץ ישראל, המפורסמת לא רק בציבור הארצישראלי היהודי אלא גם הלא יהודי, צריכה לעמוד על המשמר בעזרת משוטטים מכל המינים. למחרת הניצחון שלנו אנו צריכים לבוא בדרישה להרוס את החומה הזאת, להסיר את תחום המושב שלנו, להחזיר לנו אותם האזורים ששוטטנו בהם בזיעת אפנו במשך שנים. אותם האזורים שיש ערך חינוכי, תרבותי ומדעי רב להכרתם. זהו תפקיד רב ערך ורב חשיבות לחברה שלנו, מתוך שיתוף פעולה עם כוחות אחרים. ואני חושב שאם החברה תרכז את הכוחות המשתתפים בטיולים מכל מיני צורות, ותכין את התזכיר בעוד מועד – תעשה פעולה חשובה להרחבת הגבולות פה בארץ (ייבין תש"ד: 47-54).

על אף האיסור החוקי, עם כוונת המוסדות המיישבים לחדש את היישוב היהודי בכפר עציון (דצמבר 1942) הוחלט במטה פלמ"ח שמחלקת סיירים תבצע סיורים לגוש עציון, כדי

איור 13: לוחמי פלמ"ח מפלוגה א' בפתח מערת חריטון, 1943 (באדיבות אוצר תמונות הפלמ"ח)

לבדוק דרכי גישה ומעבר לאזור המיועד להתיישבות (חכלילי 1987: 50-52, 189-191). בתום סדרת סיורי הכנה תוכנן כנס פלוגתי בקרבת כפר עציון באחד מימי חנוכה באותה שנה. מאז הפכו המסעות במרחב לצורך מבצעי ממשי, ושימשו בהמשך לסיורי תצפית ומודיעין ולהכנת 'תיקי כפרים' (ערן 1994; סלומון תש"ע: 1-126).²⁵

החל מחודש ינואר 1943 החלה מחלקת הסיירים של פלוגה ה' (הדרומית, בפיקודו של אברהם נגב), בהובלת מפקד המחלקה חיים רון (זינגר) והסייר אפרים בלוך ('העז'), לבצע משימות של ליווי טיולים של תנועות נוער להר חברון ולמדבר יהודה לטובת היכרות עם האזור. חלק מהטיולים היו בציר רמת רחל-בית לחם, הרודיון-תקוע וכפר עציון. בחנוכה תש"ג נערך כנס פלוגתי ראשון בחורבת חובילה, הסמוכה לכפר עציון. בכ"ה בניסן תש"ג (30 באפריל 1943) עלו חברי קבוצת אברהם, ותיקי 'השומר' ואנשי המחלקה הדתית מפלוגה ה' בפלמ"ח, וייסדו את הקיבוץ הדתי כפר עציון, מאז הפך היישוב המבודד הזה לבסיס הסיורים של פלוגה ה' (קנוהל תשס"ט: 22).

הסיירים ומפקדיהם לא התייחסו למפגש עם המרחב החדש בשוויון נפש. הם היו מודעים לזיקה התנ"כית וההיסטורית שלו, שהרי לסיורים במרחב המקראי היה תפקיד מרכזי בתחום 'ידיעת הארץ' בפלמ"ח. כבר בקווי היסוד להגדרת הפעילות התרבותית-רעיונית במחנות הפלמ"ח, שפורסמו בעלון הפלמ"ח מס' 1 באוקטובר 1942, הוגדרה 'ידיעת הארץ' כאחד מעמודי התווך של הפעילות התרבותית, והיא נתפסה כחלק בלתי נפרד מן המטען התרבותי-ערכי של חברי הפלמ"ח. אנשי הפלמ"ח חשו כי הם צועדים בעקבות דורות קודמים של יהודים לוחמים בארץ ישראל, גיבורי המקרא, שופטים ומלכים, לוחמי מצדה ובר כוכבא, לצד דמויות ציוניות: "פה, על פני שבילים אלה, התהלכו אבותינו. נדמה שהד פעמיהם עדיין צולל בחלל האוויר. זה עתה היו כאן והלכו" (רגב וחרובי 2017: 88-89).²⁶

אברהם נגב מפקד פלוגה ה', הטמיע בסייריו את העיקרון כי 'מולדת נקנית על ידי התערות שלמה בנוף, בשבילים, בהרים ובמדבר - יום ולילה. יש לדבר ערך צבאי שלא יסולא בפז, וכן ערך אנושי-חינוכי, במיוחד בזיקה לעבר ההיסטורי'. ידיעת הארץ נתפסה במשמעותה המקראית - האגדות, סיפורי התנ"ך וההיסטוריה היהודית - כבעלות על הארץ (גלעד 1956: לא-לב, 151, 380). סיירים שהיו אנשי ידיעת הארץ, כשמריה גוטמן,

איור 14: פלוגה ג', המסע הפלוגתי הראשון למדבר יהודה מרמת רחל לעין גדי, ברקע ההרודיון. שנת צילום: 1942 (באדיבות אוצר תמונות הפלמ"ח)

חיים זינגר (רון), אפרים בלוק ('העז') ועזריה אלון, מילאו תפקיד חינוכי מרכזי במסעות הפלמ"ח, בהדרכה ובהבלטת הקשר שבין הלוחמים, הארץ ונופיה:

חיים רון מפקדנו החדיר בנו באמצעות התנ"ך והרגליים את הקשר החי עם חבלי הארץ בהם צעדנו – הרי יהודה, חברון והנגב. ריגשה מיוחדת התעוררה עם הצעידה בעקבות מקומות ושמות מוכרים ששמרו על שמם התנ"כי, לעיתים בשיבוש מה בלשון הפלאחים, אולי חלק מהם צאצאי אבותינו? כך היה במדבר זיף, כרמל, מעון או בעין גדי.

באותם הימים היה אזור הפעילות שלנו בנחלתו הקדומה של שבט יהודה. ככל שעלינו מזרחה לעבר במת ההר בואכה חברון נתגלה לנו כי חלק מן היישובים הערביים הקיימים, וכן יישובים שחרבו בתקופות קדומות ושרידיהם המצויים בשטח, שמרו על שמותיהם העבריים בשלמות או בשיבוש קל בלבד בפי התושבים המקומיים מדור לדור. חיים רון מפקד המחלקה היטיב להחדיר בנו את הקשר העמוק עם הארץ באמצעות קריאה וציטוט מפרקי התנ"ך... הסיפורים שהיו מלווים בדברי הסבר על השטח מפי חיים הוסיפו ממד רוחני ורגשי לעבודת הרגליים (חכלילי 1987: 24–25).²⁷

בדברי הכינוס של פלוגה ה' של הפלמ"ח בנר חמישי של חנוכה תש"ג (8 בדצמבר 1942)

בחורבת חובילה שבגוש עציון, לאחר מסע מפרך מהשפלה להר, באה לידי ביטוי תחושת הזיקה הלאומית-היסטורית של הפלמ"חניקים למרחב. בין השאר נאמר שם:

ההרים האלו, השבילים, המערות – היו המדריכים ונותני המחסה הנאמנים של הלוחם העברי הקדמון. כל שביל וכל סלע המה עדים למלחמת ישראל לחירות ולעצמאות אשר התחוללו כאן: מלחמות המכבים, המורדים ברומי ובר כוכבא... הגענו הנה היום. נצטרך לסייר כאן ויותר רחוק, למען הכיר כל סלע, כל שביל, כל מערה. נכיר את תולדות ישראל המלוות את השבילים והדרכים...

כפר עציון. זוהי רק אדמה. הכפר הוא בעתיד. היה ניסיון ונכשל, נשאה רק האדמה, אותה לא יכלו להרוס ולעקור, היא נצחית. מחכה בסבלנות למחרשה ולאדם. מחכה ביד נאמנה שלא תירתע אחרנית. מחכה גם לנו.²⁸

ברוח זו הלך והתגבר קצב הסיורים והמסעות למרחב גוש עציון. ביוני 1943 ערכה מחלקת הסיירים פרויקט סיורים בן 14 יום מבסיס האם בכפר עציון לשם הכנת תיקי כפרים וחקירות היסטוריות. נכללו בהם עין ערוב, שרידי אמות המים לירושלים ולהרודיון, בית אומר, צוריף, עמק האלה, הר הורדוס, מערת חריטון, ארטס ובריכות שלמה, אל חאדר, חוסן ובית נטיף (רגב וחרובי 2017: 40).

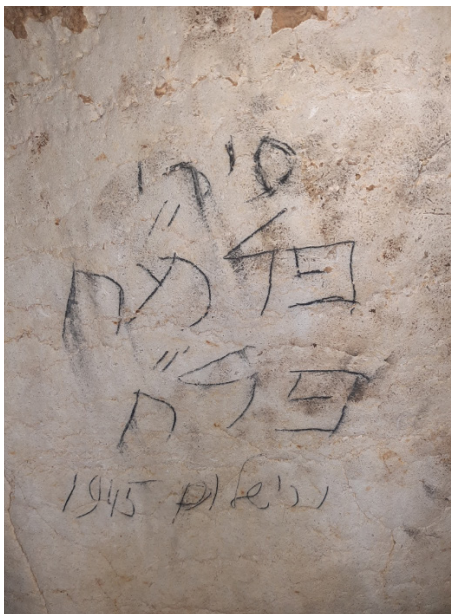
בחודש פברואר 1944 נערך מסע פלוגתי שלישי של פלוגה ג' למדבר יהודה ולנגב. גם הפעם נבחר ציר המסע דרך רמת רחל, הרודיון, תקוע, עין גדי, מצדה, סדום, מעלה פלמ"ח ורביבים. בפסח באותה שנה ערכה גם פלוגה א' מסע למדבר יהודה. מפקד הפלוגה נחום שריג ביקש מעזריה אלון להוביל את פלוגתו למסע 'מיוחד' במדבר יהודה. היה זה מעין 'מסע נקם' של הפלמ"ח בדואים מצפון מדבר יהודה, שהתנכלו לאחד ממסעות פלוגה ד' וגרמו לו חוויה מזהה: מחלקה שיצאה לצפון המדבר הותקפה בידי בדואים ששדדו אותה מנשקה והסירו את השעונים מחבריה (רגב וחרובי 2017: 115–116). פלוגה א' ביקשה לתפוס את השודדים ולנקום בהם. חבריה יצאו מרמת רחל בשני ראשים: מחלקה אחת פנתה למקום השוד, עין תרייבה בצפון ים המלח, ושתי מחלקות פנו לעין גדי בדרך למצדה. עזריה אלון הוביל את שתי המחלקות האלה. בעין אינטוף שלמרגלות מערת חריטון ציפתה לו הפתעה מעניינת:

התחנה הראשונה הייתה עלייה להרודיון. הוכרזה 'תחרות': מי יעלה את כל העלייה אל ראש התל כשהוא נושא מישהו על גבו. אחד ה'בריונים' – משה בזאובוב – עשה זאת כשהוא נושא את אמקה, בן כינרת, על גבו. באזור מערת חריטון עברנו ליד מעיין קטן, ואני גיליתי שם משהו מפתיע: בתוך המדבר פורחים נרקיסים בפרחים מלאים. תהיתי מה הם עושים כאן ומי הביא אותם לכאן? עקרתי כמה פקעות ונשאתי אותן בתרמילי במשך כל המסע (אלון 2012: 121).

פלוגה ח' של הפלמ"ח הוקמה בראשית שנת 1944, במסגרת הגל השני של 'גיוסי הכשרות', נוסף על שש פלוגות שקדמו לה. מטרתה הייתה להגדיל את כוחו של הפלמ"ח בירושלים (גלעד 1956: 243; רגב 2007). מטה הפלוגה ואחת המחלקות ישבו ברמת רחל, וחבריה לקחו חלק בעלייה להיאחזות רבדים (גרעין 'מסלע', 14 בפברואר 1947) ובהגנה על גוש עציון ועל הדרכים המובילות אליו. בשנים 1944–1947 ערכה מחלקת רמת רחל של הפלוגה מסעות למדבר יהודה, לנגב ולגוש עציון (איור 15), בין השאר דרך מדבר תקוע והר הורדוס

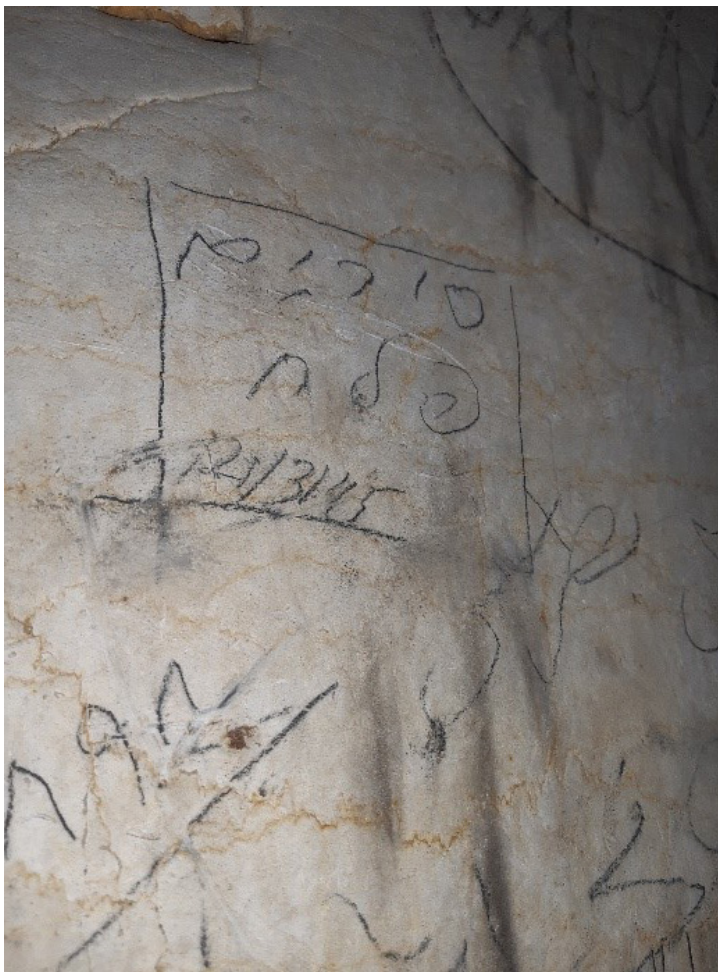
איור 15: פלוגה ח' בעין ערוב, על כביש גוש עציון-חברון (באדיבות אוצר תמונות הפלמ"ח)

איור 16: גרפיטי - סיורי פלמ"ח פל"ח, ירושלים 1945 (צילום: דוד רוזנטל, בית ספר שדה כפר עציון)

(רגב וחרובי 2017: 97-100). את חותמה במסעות אלה הטביעה מחלקת הסיירים של הפלוגה בכתובות גרפיטי במערת חריטון: סיורי פלמ"ח פל"ח, 1945 (איור 16); סיירים פל"ח 14 במרץ 1945 (איור 17); פל"ח השומר הצעיר; מיכאל ברטפלד השומר הצעיר 1947 ועוד.

אירועי כ"ט בנובמבר 1947 פתחו פרק מכריע בתולדות האזור. עם זאת, הטיולים למרחב גוש עציון ומזרחו התחדשו רק עם חידוש ההתיישבות היהודית בגוש עציון, לאחר מלחמת ששת הימים.

איור 17: גרפיטי – סיריים פל"ח 1945 (צילום: דוד רוטל, בית ספר שדה כפר עציון)

סיכום

מהסקירה הנרחבת עולה כי במשך קרוב לחמישים שנה לפני פרוץ מלחמת העצמאות צעדו קבוצות ויחידים עם אוריינטציה ציונית במרחב תקוע, הרודיון ומערת חריטון. הם עשו זאת לרוב ברגל, תוך קשיים אובייקטיביים גדולים, בתקופה שבה הגישה למרחב זה הייתה מורכבת ומאתגרת ולעיתים אף אסורה. נראה כי הטיולים יצרו את התשתית הפיזית והרעיונית לסירי הפלמ"ח באזור זה. ממכלול העדויות וחוויות המטיילים שהותירו בכתב ובעל פה ניכר המפגש שלהם עם 'ארץ התנ"ך': נתיב הבריחה של דוד הנמלט ל'מערת עדולם' ("אנו מקשיבים לדברים הכתובים בספר שמואל ולעינינו מרחפות הדמויות מימי קדם, מראשית ימי המלוכה בישראל"), שבילי עמוס הנביא 'מן הנוקדים אשר בתקוע' ("זכרו

של עמוס התקועי הקשור בקשר אמיץ עם הסביבה (" ורוח אחרוני המורדים בהרודיון ("פֹּה, על פני שבילים אלה, התהלכו אבותינו. נדמה שהֶד פעמיהם עדיין צולל בחלל האוויר. זה עתה היו כאן והלכו"; "ההרים האלו, השבילים, המערות – היו המדריכים ונותני המחסה הנאמנים של הלוחם העברי הקדמון. כל שביל וכל סלע המה עדים למלחמת ישראל לחירות ולעצמאות אשר התחוללו כאן"). המפגש הזה הילך קסם על בני הנוער, שביקשו למצוא סימני דרך וטביעות רגלים קדמוניות בשבילים שבהם צעדו.

שילוב המוטיבציה ההתיישבותית עם זו הרעיונית היה חלק מתפיסה ציונית בסיסית שתבעה את הריבונות על ארץ ישראל מכוח הזיקה לעבר ומכוח רציפות הקשר ההיסטורי של העם לארץ, תוך יצירת מערכת סמלים ותודעה לאומית מקראית.

מבין שורות הסקירה עולים ומתבלטים, נוסף על ערכי אהבת הארץ והטיול, הסיירות וצורכי המודיעין, גם ביטויים היסטוריים-לאומיים המשקפים זיקה שורשית זו. היטיב לבטא זאת בנימין חכלילי: "עדות נאמנה על מפגשה של חבורת נערו ונערים עם שממות הארץ, מדבר והר, בשנים של טרם מדינה, כיבושה ברגליים ובלהט הנפש, בסכנת נפשות של ממש, כאשר ספר התנ"ך מלווה אותם כמורה דרך. כך הייתה האדמה למולדת ובית" (חכלילי 1897: 4).

מגוון העדויות החקוקות בסלע במערת חריטון מעיד על רצף ביקורים וטיולים באזור מזרח הר חברון-גוש עזיון. ייתכן כי בראייה רחבה יותר, בשילוב הכתובות שהותירו המטיילים והחוויות שהם תיעדו, אפשר להצביע על זיקה נפשית של בני הנוער העברי למרחב זה. בכך אפשר לבסס את הטענה כי המגע הפיזי עם המרחב הגיאוגרפי שבין ירושלים לחברון עורר רגשות לאומיים וחזק את הזהות הציונית של הנוער המטייל.

ביבליוגרפיה

אבישר ע' 2005. טוב לטייל בעד ארצנו: התפתחויות במיתוס הטיול בראי החינוך הלאומי ציוני. בתוך ' רובינשטיין עורכת, **עלי עשור ועלי נבל**. באר שבע. עמ' 89-108.

אהרונסון א' 2017. **תנועה מחפשת דרך – תנועת הנוער המחנות העולים 1926-1948**. ירושלים. אלבוים-דרור ר' 1986. **החינוך העברי בארץ ישראל א' (1854-1914)**. ירושלים.

אלון ע' 2012. **טבע ואדם**. רעננה.

אלמכיאס י' 2012. מסעות הנוער לחברון 1900-1948. **מחקרי יהודה ושומרון** כא: 295-306.

אלמכיאס י' 2017. 'בשדמות בית לחם' – קבר רחל ובית לחם בתודעה הציונית 1882-1948. **מחקרי יהודה ושומרון** כו (1): 101-120.

אקר א' תשע"ה. תלמידים ומורה בהרודיון. **ארץ-ישראל – מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה** 31: 6-11.

ארנון נ' תשע"ט. כתובות צליינים יהודים מהתקופה הביזנטית במערת המכפלה. **מחקרי חברון ויהודה** ח: 26-40.

בן אריה י' 1970. **ארץ ישראל במאה ה"ט – גילוייה מחדש**. ירושלים.

- בן אריה י' 2001. התפתחות לימוד ידיעת ארץ ישראל, בעם היהודי בעת החדשה. **קתדרה** 100: 338-305.
- בן דרוור מ' 2009. **הסיורים והמסעות בפלוגה ג' בשנים 1941-1945**. תל אביב.
- בן יהודה ב' 1970. **סיפורה של הגימנסיה הרצליה**. תל אביב.
- בן יוסף ט' 2003. **ידיעת הארץ כתחום חינוכי בתרבות הציונית**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.
- בן ישראל ח' 2004. **בשם האומה: מסות ומאמרים על לאומיות וציונות**. שדה בוקר וירושלים.
- גלעד ב' (עורך) תרצ"ח. **בבִּרְיָתָךְ**. תל אביב.
- גלעד ז' 1956. **ספר הפלמ"ח א'**. תל אביב.
- גרטל ג' 2002. **הטיול הבית ספרי ומשמעויותיו בעיני מחנכים ותלמידים**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.
- גרן ר' 1983. **תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל ג': יהודה (תרגום ח' בן עמרם)**. ירושלים.
- הירשפלד י' 2002. **המדבר של העיר הקדושה - מנזרי מדבר יהודה בתקופה הביזאנטית**. ירושלים.
- זוטא ח"א וסוקניק ל' 1920. **ארצנו - ספר מורה דרך בארץ ישראל ובארצות הגובלות בה א**. ירושלים.
- חכלילי ב' 1987. **והלכתם בארץ - סיפורה של מחלקת סיירים בפלמ"ח**. נען.
- טהון ר' תשל"ח. **הקפנו את ים המלח ברגל**. תל אביב.
- טהון ר' 1990. ים המלח סביב סביב - הטיול הנועז והחד פעמי של 14 החוגיסטים בשנת 1934. בתוך מ' נאור עורך. **ים המלח ומדבר יהודה 1900-1967**. ירושלים. עמ' 245-257.
- יובל ת' 1995. חלום ישן, מפה ומימיה. **ארץ וטבע - המגזין הגיאוגרפי הישראלי** 19: 25-19.
- יבין ש' תש"ד. **הכינוס הראשון לידיעת הארץ**. ירושלים.
- ינאית-בן צבי ר' 1962. **אנו עולים**. תל אביב.
- יפה א' 1935. מחנה השכבה הצעירה בעין ערוב (זכרונות ממחנה ירושלים). בתוך י' כפכפי וי' אבינרי עורכים. **שנות המחנות העולים ב**. תל אביב. עמ' 36-37.
- יפה א' 2004. **בתלם חיי**. קיבוץ דליה.
- כץ י' 1992. **ההתיישבות היהודית בהרי חברון ובגוש עציון 1940-1947**. רמת גן.
- כפכפי י' 1975. **שנות המחנות העולים**. תל אביב.
- לבסקי ח' 1989. **ירושלים בתודעה ובעשיה הציונית**. ירושלים.
- ליפשיץ ע' ונאמן נ' תשע"א. מבעל פרצים לבית הכרם - על גלגולי שמה הקדום של רמת רחל. **בית מקרא** נו [א]: 86-65.
- מלאכי א"ר תשס"ח. כך וכך שנים לחירות יהודה. **דף לתרבות תורנית** 277: 7-8.

- נאור מ' 1989. **תנועות הנוער 1920-1960 : מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**. ירושלים. נבון א' 2019. **ראשונים במדבר יהודה**. ג. קיבוץ להב.
- סלומון ש' תש"ע. פרויקט תיקי כפרים חלק א (1943-1945). **ההגנה - מחברות מחקר** 1: 1-126. ספוזניק א' תש"ע. קדושה ציונית מחולנת ביצירת עולמו של היהודי החדש. **ישראל** 16: 165-169. עובדיה א' תשכ"ט. כתובות במערת אליהו. **קדמוניות** 7: 99-101.
- עמית ד' תשל"ז [א]. נחל תקוע (ואדי חריטון). בתוך י' וס' צורן עורכים. **הר חברון - לקט מאמרים בנושאי טבע וידיעת הארץ**. תל אביב. עמ' 178-182.
- עמית ד' תשל"ז [ב]. מערת חריתון (מערת אל-מעצה). בתוך י' וס' צורן עורכים. **הר חברון - לקט מאמרים בנושאי טבע וידיעת הארץ**. תל אביב. עמ' 182-184.
- ערן י' 1994. **הסיירים**. תל אביב.
- פורת ר', קלמן י' וצ'אצ'י ר' 2015. "המחנה שיושב בהרודיס": הר הרודיון כמוקד מלחמת גרילה במדבר בר כוכבא. בתוך ג' שטיבל, א' פלג-ברקת, ד' בן עמי וי' גדות עורכים. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבתה** ט: 256-298.
- פראוור א' תשנ"ד. **דרכו של הטיוול לידיעת הארץ תרמ"ח-תרע"ד**. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
- פרומקין ע' 2015. **אטלס מערות מדבר יהודה וספר המדבר**. ירושלים.
- קונפורטי י' 2000. היהודי החדש במחשבה הציונית: לאומיות, אידיאולוגיה והיסטוריוגרפיה. **ישראל** 16: 63-96.
- קנוהל ד' תשס"ט. **גוש עציון במלחמתו**. ירושלים.
- רגב י' וחרובי א' 2017. "לנו קוראים המשעול והרוח" - **פלמ"ח, סיוריו ומסעותיו**. תל אביב.
- רגב ע' 2007. "פלוגה, עלי בהר..." - **פלוגה ח' של הפלמ"ח 1944-1948**. קיבוץ יקום.
- שלם נ' 1927. אגודת משוטטים ארץ ישראלית. **הד החינוך** ג-ד: 24-26.
- שפניר י' 2019. הסיור המקראי, מחשבות וציוני דרך. **הטיוול ככלי חינוכי-ערכי** 8: 83-104.
- Mader A.E. 1957. *Mambre: die Ergebnisse der Ausgrabungen im heiligen Bezirk Raamet el Halil in Sudpalastina, 1926-1928*. Freiburg im Breisgau.
- Sapoznik A. 2015. Wailing Walls and Iron Walls: The Western Wall as Sacred Symbol in Zionist National Iconography. *The American Historical Review* 120 (5):1653-1681.
- Smith A.D. 1983. *Theories of Nationalism*. New York.
- Varda D. Sarnat and Belkine U.L. 2002. Graffiti - Legitimate Vandalism. *Architecture of Israel Quarterly* 48: 58-77.

ארכיונים

ארכיון הפלמ"ח

ארכיון מדינת ישראל (אמ"י)

עיתונות

במעלה – עיתון הנוער העובד

דבר

הארץ

הצפירה

חבצלת

עלון הפלמ"ח

מפות

אוסף המפות על שם ערן לאור, https://www.nli.org/he/maps/NNL_MAPS_JER002367523/, Pal 1208,

NLI#\$FL7071944

הערות

- 1 בפתח המאמר אני מבקש להודות לשותפות ולשותפים שסייעו במחקר, באיתור כתובות ובצילומים: צוות ההדרכה במדרשת חברון, ובעיקר נגה פרץ ועטרה מרצבך, שעמלו לפענח כתובות עלומות ולאחר חומרים חשובים בעיתונות ובארכיון הפלמ"ח; לבנימין טרופר ולצוות ההדרכה בבית ספר שדה כפר עציון על חשיפת כתובות חבויות; ולהודיה סעדיה ולדוד רוזנטל על הצילומים.
- 2 graffiti; צורת הריבוי של graffito, שריטה או חריטה קטנה באיטלקית. בשנת תש"ב (1942) קבע ועד הלשון את החלופה העברית חרותת תמורת graffito בתחום הארכאולוגיה, ומונח זה משמש בתחום ומחוצה לו. האנגלית האמריקאית אימצה את צורת הריבוי graffiti למשמעות המודרנית המשמשת בימינו. בדיון של הוועדה למילים בשימוש כללי באקדמיה ללשון עברית הוצעו המילים: חֻרְתָּת או קיור. בישיבת המליאה ביוני 2020 לא היה רוב מספיק לשום הצעה, והמילה הוסרה מסדר היום של האקדמיה. על פי אתר האקדמיה ללשון עברית: <https://hebrew-academy.org.il> מיום 29 בדצמבר 2020.
- 3 על כתובות הגרפיטי בבורות המים בהורקניה ראו: <https://www.youtube.com/watch?v=rHcIafneqw8>. על הכתובות במצדה ראו נבון 2019.
- 4 כתובות מבקרים לא יהודים התגלו באתרים רבים, כמו כנסיית הקבר (ידוע גרפיטי עתיק של פיירו ונדרמיני [Piero Vendramini] מוונציה מ-8 ביולי 1384 על עמוד הכניסה לכנסייה), כנסיית הבשורה, מערת המכפלה ואתר אלוני ממרא (ארנון תשע"ט: 26–40; 138–142; Mader 1957: 138–142); במערת אליהו (עובדיה תשכ"ט: 99–101), במערות מרשה, במערת צדקיהו, בבור המים בהורקניה, במערת חריטון (להלן) ועוד.

- 5 להרחבה על ראשית הטיילות האירופאית בארץ במאה הי"ט ועל השפעתה על הטיילות העברית ראו בן אריה 2001: 305–338.
- 6 דברי אורי יפה.
- 7 להרחבה עיינו: בן יהודה 1970: 88; אלמכיאס 2012: 295–306; ספוזניק תש"ע: 165–169; אלמכיאס 2017: 101–120; שפנייר 2019: 83–104; 2015: 1653–1681; Saposnik 2015: 1681.
- 8 חוקרים כמו פוקוק (Pococke), רובינסון (Robinson), דה סוסי (de Saulcy), גרן (Guérin) ושיק (Schick) היו הראשונים שזיהו את האתר המיוחס להורדוס וערכו בו מחקרים שיטתיים. בשנת 1881, במסגרת סקר PEF, הכינו קונדר וקיצ'נר (Conder & Kitchener) תוכנית מדויקת של מבצר ההר. באותן שנים (סוף המאה הי"ט וראשית המאה הכ') החלו לכנות את ההר בשמות נוספים, כמו 'הר הורדוס', או 'הר הפרדס'. האחרון נובע ככל הנראה עקב הקרבה שלו לכפר פורדיס, השוכן למרגלות ההר. גרסה אחרת היא כי יש כאן שיבוש של השם 'הרודיס', המוכר לנו ממגילות בר כוכבא שנמצאו במערות ואדי מורבעאת שבמדבר יהודה.
- 9 אברהם לודויפול, בארץ אבות: רשימות וזיכרונות ממסעי לארץ ישראל, **הצפירה**, 27 ביוני 1898.
- 10 נסיעות המרכז-תבור בפנים הארץ, **הבצלת**, 15 באפריל 1908; על שאלת זיהוי 'בית הכרם' מדרום לירושלים ראו ליפשיץ ונאמן תשע"א: 65–86.
- 11 רחל ינאית, למערת עדולם וואדי חאריטון 1909, פ-10/2187, ארכיון מדינת ישראל (להלן: אמ"י).
- 12 במערת צדקיהו בירושלים מצאתי כתובת גרפיטי מרתקת שבה מונה איש העלייה השנייה ישראל בצר את שנת עלייתו לארץ – תרס"ח (1907) – כשנת 'אתתל"ט לגלותינו'. דוגמה נוספת היא המצבה על קברו של יוסף זלצמן, בן קבוצת כנרת שנרצח בשנת 1913: "פ"נ יוסף בן לייב זלצמן מורשא. נרצח ביום ב' כ"ד מרחשון שנת אתתמ"ה לגלותנו". מסורת מקובלת מחשבת את השנים לחורבן על ידי הפחתת 68 שנים מהשנה הנוצרית. שיטת מנייה זו הייתה נהוגה בעיקר בארץ ישראל לאחר חורבן בית המקדש השני ועד ימי הביניים. עם עליית הלאומיות היהודית בשלהי שנות השמונים של המאה הי"ט התחדש מנהג התארוך למניין החורבן והפך רווח יותר, הן בארץ, הן בקרב חובבי ציון במזרח אירופה, ביזמתם של מנהיגים ופעילים ציונים כמו אליעזר בן יהודה, נחום סוקולוב, צבי גרץ ועוד. עם סיום המלחמה ופרסום הצהרת בלפור התמעט השימוש בשיטה זו, והונהג מניין חדש לגאולת ישראל. ראו: מלאכי א"ר תשס"ח: 7–8.
- 13 בירושלים, **הארץ**, 1922.5.19.
- 14 טיול בית המדרש למורים, **הארץ** 1923.3.28. בבית המדרש למורים העברי, **הארץ** 1924.3.11. בנער העובד ע"ש בורוכוב, **דבר** 1926.6.23.
- 15 "אגודת משוטטים ארץ ישראלית" (אמא"י) הוקמה כאגודה ארצית בשנת 1927. מטרת האגודה היו הכרת הארץ וחקירתה והפצת ידיעת הארץ בציבור הרחב על ידי עריכת טיולים וסיוורים. על אגודת המשוטטים וטיוליה ראו: שלם 1927: 24–27; בן יוסף 2003: 89–117.
- 16 'אל חורבות תקוע' – מטיולי אגודת משוטטים ארץ ישראלית, **דאר היום**, 1927.30.5.
- 17 בירושלים – טיול עממי, **הארץ**, 1928.4.23; בין המשוטטים, **הארץ**, 1930.10.9; בין המשוטטים, **הארץ**, 1931.10.23; במוסדות ההסתדרות – טיול המשוטטים, **דבר**, 1942.1.20.
- 18 תנועת הנוער 'המחנות העולים' נוסדה בשנת 1926 על ידי המחנך ברוך בן יהודה, וכן כמה תלמידים ותלמידות בכיתה י"א מהגימנסיה העברית 'הרצליה' בתל אביב. קבוצה זו נקראה לימים 'החוג הזקן', ובהמשך 'קבוצת החוגים'. בשנת 1930 הצטרפו לתנועה קהילות 'לגיון הצופים' מירושלים, מפתח תקווה ומחיפה. אז גם נוצרה הזיקה בין התנועה ובין 'הקיבוץ המאוחד', והתקבל שמה 'המחנות העולים'. התנועה הורכבה בעיקר מנוער לומד שבחר בתנועה שדגלה בחלוציות ובהתיישבות. על תנועת המחנות העולים ועל טיוליה הנועזים ראו כפכפי 1975; אהרונסון 2017.

- 19 מחנות קיץ של המחנות העולים, **דבר**, 25.8.1935.
- 20 תודה לד"ר יוחנן בן יעקב שהעמיד לרשותי מקור זה. ראו גם עדות מיכה טלמון, שהשתתף כחניך במחנה זה. בתוך יפה 2004: 38.
- 21 בין השמות המופיעים בגרפיטי במערה אפשר למצוא את ח"ש רוזנר, 11 במאי 1940 (ייתכן שמדובר בשמעון רוזנר, לימים סייר במחלקת 'משמרות', שבין השאר היו חברים בה חיים פוזננסקי - פוזה, דוד אלעזר - דדו, ורפאל איתן - רפול). מלכה יוסף, 30 לדצ' 1944; אורי ברומר, 1944; מיכאל ברטפלד, השומר הצעיר 1947 ועוד.
- 22 וראו שם מפת המסעות בעמ' 13.
- 23 על השפעת חוקי הקרקע על רכישת אדמות גוש עציון ועל מורכבותה ראו כץ 1992: 15-16, 96-97.
- 24 שמריה גוטמן, המסע נגבה, **במעלה - עיתון הנוער העובד**, 27.2.1942.
- 25 תיקי הכפרים במחלקות הסיור בחי"ש ובפלמ"ח נועדו לריכוז איסוף מודיעין על אודות כפרים, עיירות ושכונות ערביות החל מ-1943, והיו לחלק בלתי נפרד מפעילות הסיירים ומובילי המסעות לאזורים הסמוכים להתיישבות הערבית.
- 26 רשימות, בהרי יהודה, **עלון הפלמ"ח** (5), 1.1943.
- 27 עוד על שילוב המקורות ועבודת הרגליים ראו דברי אביבה ויין-רבינוביץ, סיירת פלוגה ח': "הכל היה במסע: סקרנות, הרפתקנות, גיבוש חברתי, חישול הגוף ופריצה למרחבים. היו בו גם מומחיות בשדאות ובסיירות, בקיאות בתנ"ך, בכתבי ברל כצנלסון ובספרי הג"ג של ברסלבסקי ווילנאי. ומעל הכל - אהבת ארץ ישראל עד אין קץ, אהבה ללא גבול" (יובל 1995: 19-25).
- 28 רשימות, בהרי יהודה, **עלון הפלמ"ח** (5), 1.1943.
- 29 ורדי (רוזנצוייג) אמנון, נולד בתל אביב בשנת 1926. גויס לפלמ"ח בשנת 1944 בהכשרת 'חיות הערבה' (המחנות העולים) לפלוגה ח'.